له پەراوێزی دیموكراسییەتدا

حەمەكەریم عارف

"١"

هەر كۆمەڵگەیەك پرساو فرە پرسیار نەبێت، یان بۆ هەر پرسیارێك كۆمەڵێك وەڵامی ئامادەو پێشوەختەی هەبێت، كۆمەڵگەیەكی وەستاوە، مردووە، هیچ بزوتنەوەیەكی فیكری و هزری نابێت و هەرگیز ناتوانێت شان بە شانی گۆڕانكارییەكانی دنیا خۆی تازە بكاتەوە و بە بێ منەت بەگەڵ كاروانی ژیارو شارستانیەتی تیرەی بەشەر بكەوێت و ببێت بە شەریكی بەرهەمهێنانی مێژووی تیرەی بەشەر، بەڵكو دەبێت بە مێملێ بەسەر ژیانەوەو، ژیان تا سەر ئەمەی لێ قبوول ناكات..

هەڵبەتە پرسایی جگە لەوەی سیفەتێكی مرۆڤانییە، پەیوەندییەكی زۆریشی بە دیموكراسی و ئۆتمۆسفیری دیموكراسییەوە هەیە. بەم پێودانگە پرسیار نەك هەر داینەمۆی دیموكراسیەتە، بەڵكو داینەمۆی ژیانیشە. لە نەبوونی پرسیاردا ژیان دەوەستێت، دیموكراسییەت زندە بە چاڵ دەبێت، لە بار دەچێت..دیارە ئەگەر سەرنجی مێژووی دیموكراسییەت بدەین، دەبینین زۆر هەورازو نشێوانی تەی كردووە، دژمنان و لایەنگرانی هەبووە، شكست و سەركەوتنی بە خۆوە دیتووە، ڕێگایەكی دوورو درێژی بڕیوەو تا هەنووكەش، لە دیموكراسیترین سیستەمی دیموكراسیدا بێ كەم و كوڕی و كێماسی نییە..ئەمەش ئاسیوی بە پرۆسەی دیموكراسی لە سەرانسەری جیهاندا گەیاندووەو دەگەیەنێت. بۆیە ئەگەری ئەوە هەیە لە وڵاتێكا یاساو ڕێسای دیموكراتیك لەسەر كاغەز هەبێت، بەڵام دیموكراسی فەرمانڕەوا نەبێت..یان بە شێوەیەكی ئینتیقائی مامەڵەی لە تەكدا بكرێت و دێوانگۆڕ (مسخ) بكرێت.

بە هەرحاڵ دیموكراسی دەسكەوتێكی مرۆڤایەتییەو، لەوە دەرچووە تایبەت بێت بەم كیشوەر یان بەو كیشوەر، ئەمرۆكە بووە بە دیاردەیەكی جیهانی و خەڵكانێكی زۆر لە هەر كۆمەڵگەیەكی بەشەری و سەر بە هەر چین و توێژێكی كۆمەلایەتی و ئابووری، لە هەر ئاستێكی خوێنەواری و ڕۆشنبیریی و سەر بە ئۆل و ئاین و مەزەبە ئاسمانی و زەمینییە جیاوازەكان لایەنگری لێدەكەن و بە سیستەمێكی لەبارو پەسندی حوكمڕانی و فەرمانڕەوایی دەزانن..كەواتە دیمۆكراسی وەكو دەسكەوتێكی تیرەی بەشەر، دەبێ بێتە پاراستن، هەڵبەتە باشترین چەكی پاراستنی هەر دەسكەوتێكی ئەرێنی، ئەقڵ و ئەقلانییەتە..بۆیە پێویستە لە گۆشەنیگاو ڕوانگەیەكی ئەقلانییەوە مامەڵە لەتەك دیموكراسیەتدا بكرێت، كە مخابن، زۆربەی خەڵكی، بە تایبەتی لەو شوێنانەدا كە ئەزموونێكی كەمیان لە بواری حوكمڕانی دیموكراسیدا هەیە، یان هیچ ئەزموونێكیان لەو بوارەدا نییە، زیاتر بە شێوەیەكی سۆزداری و عاتیفی مامەڵە لەتەك دیمۆكراسیەتدا دەكەن تا بە شێوەیەكی ئەقلانی كە ئەمە خۆی لە خۆیدا بە زەرەرو زیانی دیموكراسییەت دەشكێتەوە. هەڵبەتە سەرباری ئەوەی ئەمڕۆ دموكراسییەت، لە سەرانسەری

دنیادا و لە کایەو بوارە جیاوازو جۆراوجۆرە فەرهەنگی و ڕۆشنبیریی و حەیاتییەکانی بەشەردا کەم تا زۆر ڕەنگی داوەتەوەو لە حاڵی خۆسەلماندندایەو هەڤڕکی سیستەمە حەیاتیەکانی دی دەکات، کەچی وێڕای ئەوەش ئەستەمە بتوانرێت پێناسەیەکی چڕو سخ و گشتگیرو بنجبڕی ئەکادیمیانەی دیموکراسییەت لە ڕووی چەمك و ماناوە بکرێت و، دیارە فرە لق و پۆپی دیموکراسییەت، بە خۆی یەکێکە لە فاکتەرو هۆکارەکانی ئەم پێناسە ناپەزێرییە.بۆیە پێناسەی دیموکراسییەت بە گوێرەی پرەنسیپە فەرهەنگییەکانی خۆی، بە پێی قۆناغی مێژوویی و بە گوێرەی جیهانبینی و نۆرینی شەخسی و چینایەتی و کۆمەڵایەتی و سیاسی دەگۆڕێت و پێناسەی جیاواز هەڵدەگرێت.. بەڵام وێڕای ئەم جیاوازی و گۆنگییەش، دەکرێت پرەنسیپ و بنەماو تایبەتمەندییە ڕیشەییەکانی سیستەمێن دیموکراتیك لە سیستەمێن نا دیموکراتیك جیابکەینەوە کە پسپۆڕان و شارەزایانی بوارەکە لە سێ خاڵی سەرەکیدا چڕیان کردووەتەوە: یەکەم، وەرگرتن و بە دەستهێنانی پۆستی دەوڵەتی لە ڕێگەی هەڤڕکی و مونافەسەوە دەبێت. دووەم، بۆ وەرگرتنی پۆست و پایە،دەبێ بە دوور لە هەر تەزویرو ساختەکاری و گوشارو ناچارکردنێك، بێئەوەی هیچ گروپێکی کۆمەڵگە کەنار بخرێت وفەرامۆش بکرێت، بۆ هەر قۆناغێکی دیاریکراو، هەڵبژاردنێکی شەفاف وتیوارو دادپەروەرانە بکرێت. سێیەم، دەبێت ئازادییە مەدەنی و ڕامیارییەکان بەرقەراربێت، تا ڕاستی و دروستی بەشداریی و هەڤڕکی ڕامیاری زامن بێت و بە دیاربکەوێت..

"٢"

هەڵبەتە هزرو بیری سیاسی هەر کۆمەڵگەیەك کار لە ئابووری، بونیادی کۆمەڵایەتی، کەلتوور و ئۆل و ئاینی ئەو کۆمەڵگەیە دەکات و پێچەوانەش پێچەوانەیە، واتە هزرو بیری سیاسی هیچ کۆمەڵگەیەك لە کاریگەریی و باندۆری ئلبووری، کۆمەڵایەتی، کەلتووری و ئاینی ئەو کۆمەڵگەیە بەدەر نابێت. بەم پێودانگە سەرهەڵدان و پەیدابوونی دیموکراسییەت، پەیوەندییەکی تەواوی بە هەلومەرجی ئابووری، کۆمەڵایەتی و ڕامیاریی کۆمەڵگەوە هەیە..و ماف و ئەرکی هاووڵاتی، ئازادی بەیان و گوزارشت، ئازادی چاپەمەنی، ئازادی جڤاتی، بەشداریی خەڵکی لە قەرارێن سیاسی چارەنووسسازدا، داکۆکی یاسایی لە مافێن تاك و کۆمەڵ لە بەرانبەر سەرکوتکارییەکانی دەوڵەتدا، هەر هەموو ئەمانەو زۆر ئازادی دی لە پێشمەرجەکانی دیموکراسیەتن. بێگومان ئەو فاکتەرە کاریگەرانەی کە زەمینە بۆ سەرهەڵدان و گەشەکردنی دیموکراسییەت خۆش دەکەن، فاکتەرێن نەگۆڕو ئەبەدی نین، هەروەها کۆسپەکانی بەردەم سەرهەڵدان و گەشەکرنی دیموکراسییەتیش نەگۆڕو ئەبەدی نین. ئەگەر هەندێ ورد لە سەرهەڵدان و گەشەکردنی دیموکراسیەت بڕوانین، دەبینین بە درێژایی مێژووی خۆی، بە تایبەتی لە دوو سەدەی ڕابردوودا، بە زۆر هەورازو نشێواندا تێپەڕیوە. تازەترین شەپۆلی دیموکراسییەت، لە ناوەڕاستی ساڵانی هەفتایەکانی سەدەی بیستەمدا، کاتێ دەستی پێکرد کە ڕژێمە سەرکوتکارەکانی پورتوگال، ئەسپانیاو یۆنان، هەرەسیان هێناو ڕژێمێن دیموکراتیك جێگەی گرتنەوە. شەپۆلێکی دیکەی دیموکراسییەت، لە سەرەتایەکانی دەیەی هەشتایەکانی

سەدەی رابردوودا، لە ولاتانی ئەمریکای لاتین و لە ئاسیادا سەری هەڵدا، لەوانە کۆریای باشوور، تایلاندو، فلیپین. ئەو دەوڵەتانەی کە لە یەکێتیی سۆڤیەت و ئەورووپای رۆژهەلاتی و هەندێك لە دەوڵەتانی باشووری بیابانی ئەفریقیا جیابوونەوەو سەربەخۆیی خۆیان وەرگرت، لە دەیەی هەشتایەکان و سەرەتای نەوەتەکاندا، رێگەیەکی دژوارو سەختیان بڕی تا لە دەسەلات و رژێمی دکتاتۆرییەوە بەرەو دەسەلات و رژێمی دیموکراسی بگوازنەوە. دیارە دیموکراسییەت تەنیا بە بڕیار بەرپا نابێت و رێگای دیموکراسییەت، رێگەیەکی هەموار و ئاسانیش نییە، دەستیّ جلك نییە بچیت لە بازاڕ بە دروونی بدەیت و لەبەری بکەیت و دیموکراسی هەی دیموکراسی!!..بەڵکو پرۆسەیەکی ئاڵۆزو درێژخایەنەو لە کاریگەری کۆمەڵێك فاکتەری هەرە گرینگی وەك: ئابووری، کەلتووری، رامیاری و جڤاکی و، ئاینی بدەر نابێت.

هەڵبەتە ڕاوبۆچوونی جیاوازو هەمەجۆر دەربارەی هەڤبەندی پەرەسەندنی ئابووری و ، ئۆرگان ودامەزراوە دیموکراتیکەکان هەبووەو هەیە.هەندێك لە پسپۆڕانی ئەو بوارە پێیان وایە ئازادی تاك و تاکگەرایی، بەدەر لە پێگەی ئابووری تاکەکان، رۆڵێکی یەجگار گەورەی هەیەو فاکتەرێکی گرینگی زەمینە خۆشکردنە بۆ سەرهەڵدان و ریشاژۆبوونی دیموکراسسیەت. هەندێکی دیکە لە تێوریسێنانی سیاسی، هەڤبەندییەکی بتەو لە نێوان ئابووری بازاڕی ئازاد و دیموکراسییەتدا دەبینن و، دیموکراسییەتی مۆدێرن بە زادەو بەروبوومی سەرمایەداری دەزانن، چونکە تا دیموکراسییەت زیاتر بێت بازاڕی ئازاد گەرمترو بە ڕمێنتر دەبێت و، پێچەوانەش پێچەوانەیە..دیارە بەڵگەشیان بۆ ئەو بۆچوونەی سەریّ، ئەورووپای باکوور و ئەمریکای باکوورە، کە مافێن ڕامیاری لەو کۆمەڵگانەدا، لە هەوەڵین قۆناغەکانی سەرهەڵدان و پەرەسەندنی سەرمایەداریدا و لە ژێرگوشاری چینە چەوساوەو بیّ نەواو نەدارەکانی کۆمەڵگەدا پەرەی سەند. لەگەڵ پەرەسەندنی ئابووری و خۆشگوزەرانی و ڕەفاهیەتی کۆمەڵگەدا، چینێکی مامناوەندی بۆرژوای سەربەخۆ پەیدا بوو. ئەم چینە بۆرژوایە، بە زەبری هێزی ئابووری خۆی، کۆمەڵگەیەکی مەدەنی ئەوتۆی هێنایە ئاراوە کە ئۆرگان و دامەزراوەی بەهێزی وەکو ئەنجوومەنان، سەندیکا ورێکخراو وحیزب و گرووپی هەمەجۆری خودان بەرژەوندی گەورەی بەگەڵ کەوت و لێکەوتەوە، دیارە ئەم دامەزراوانە هێزو دەسەلاتی حکوومەتی، کەم و سنووردار دەکرد. کەمبوونەوەی دەسەلاتی دەوڵەت و حکوومەت، بووە مایەی بەرزبوونەوەی ئاستی رێزو حورمەتی مافی بەشەر و زاڵبوون و فەرمانڕەوایی یاسا، کە دوو کۆڵەکەی بنەڕەتی و سەرەکی هەر حکوومەت و دەسەلاتێکی دیموکراتیکن..بە کورتی و کرمانجی زیادبوونی دەسەلات و توانای ئابووری هاوولاتیان، هێزو دەسەلاتی سیاسی کۆنترۆڵ کردو فەرمانڕەوایی و زاڵبوونی دیموکراسیەتی لێکەوتەوە.

بەلام لە ولاتانی پاشکەوتوودا، یان لەو ولاتانەی کە تازە کەوتوونەتە سەر سکەو لە حالی گەشەکردن و پەرەسەندندان، بە زۆری هەردوو دەسەلاتی ئابووری و سیاسی لە دەستی یەك چینی بچووکی خەڵکیدایەو، سەرچاوەی دەرامەتی خەڵکی نائاسایی و پڕ کەموکووڕی و کێماسییەو،سەروەت و سامانی ولات قۆرخی کەمینەیەکی بچووکی میللەتە کە لە هەمان کاتدا

خـاوەنی دەسـەڵاتە سیاسییەکەشـن. عادەتـەن دەوڵـەت و حکومـەت گـرینگترین سەرچـاوەی سـەرمایە، دەرامـەت، دەسـەڵات و پایەیە.. دیـارە لـەمجۆرە وڵاتانەدا دیموکراسـییەت بـە ئاسـانی نایەتە دی و هەزارو یەك کۆسپ و تەگەرەی دەخرێتە بەردەم و تەنانـەت سـەندووقی دەنگدانیش، ئەگـەر بـەکاربرێ، زیـاتر بـۆ چاوورِاوەو لـە بنەرِەتدا دژی پرۆسـەی دیموکراسییەتە و بـۆ ئەوەیـە دیموکراسییەت لەبەرچاوی جەماوەری خەڵکی بخرێت.

دیـارە قـۆرخکردنی سەرچاوەو ئیمکاناتـە دارایـی و ئـابووری و سیاسـییەکان بـۆ دەسـەڵات و حکومـەت، دەکاتـە کارێـك حکومـەت رِوو بـە رِووی گەنـدەڵی ببێتـەوە، کـە بـە زەرەرو زیـانی جەماوەری رِەش و رووتـی خـەڵك دەشـکێتەوە. دیـارە لـەم جـۆرە سیسـتەمەدا، کـە حـاڵی زۆربـەی هـەرە زۆری ئـەو وڵاتانەیـە کـە تـازە لـە هـەوەڵی رێگـادان بـەرەو دیموکراسـییەت، پەیوەندییـەکان زیـاتر پەیوەنـدی شەخسـی و تایبـەتین، کـە خـۆی لـە خۆیـدا فاکتـەری گەندەڵییـە، گـۆرِین و هەڵوەشاندنەوەی ئـەو پەیوەندییە شەخسـی و تایبـەتی و حیزبیانـەو، دۆزینـەوەی میکانیزمێکی یاسایی دروست و رِەوا بۆ دابەشکردنی سەرچاوەکانی دەسـەڵات، لەسـەر بنـەمای شایسـتەیی، ئەگـەر مـەحاڵ نـەبێت نیمچـە مـەحاڵ و زۆر دژوارە، کـە ئەمـە بـە زەقـی لـە ئـەزموونی هـەرێمی کوردستانەکەی لەمەرِ خۆمان دیارە.

لە کـەلتوورو فەرهـەنگی سیاسـی دیمۆکراسیەتدا، دابەشـکردنی دادپەروەرانـەو بە ئینسافی ئـەو سەرچاوەو دەسـەڵاتانەی کـە دەربەسـت لـە دەسـتی دەوڵـەت و حکوومەتـدان، کـارێکی ئیلزامییـە. دەبێ سنووری فەرمی و یاسایی نەخش و رۆڵی دەوڵەت دیاری بکرێت، دەبێ کۆمەڵێك پێوەر بۆ عورف و ئەتەکێتی ئەخلاقی بەرپرسان دابنرێت و پرۆسـەی ریفـۆرم و ریفۆرمکاری بەردەوام بێت و پۆسـت و پایـە ئیداری و سیاسییەکان بـە گـوێرەی شایسـتەیی دابـەش بکرێت.دیـارە ئەمـەش کارو وەختی زۆری دەوێت تا دێتە بەرهەم و، بە کەفلەکونێك نایەتە دی..

"٣"

هەڵبـەتـە لێـرەدا نابێـت رِۆڵـی فاکتـەرێن کـەلتووری و فەرهـەنگی لـە بـواری دیموکراسـیەتدا فەرامۆش بکرێت، چونکە دەوری فاکتـەرێن کـەلتووری، ئەگـەر لـە دەوری فاکتـەرێن ئـابووری زیـاتر نەبێت، ئەوا هیچی کـەمتر نییـە. یـەکێك لـە مەرجـەکانی گەشـەکردن و گەشانەوەی دیموکراسییەت ئەمەیـە کـە هاووڵاتیـان و بژاردەێن سیاسـی، ئـازادی گوزارشـت و بـەیان، ئـازادی جڤـاتی، ئـازادی ئـاینی و، ئـازادی چاپەمەنی و بڵاڤۆکیـان قـەبووڵ بێـت و بەراسـتی بـاوەڕیـان پێـی هـەبێت.مـەرجی لەمـەش گـرینگتر ئەمەیـە کـە ئۆرگـان و دامودەزگـاو دامـەزراوە سیاسـییەکان بەرِادەیـەك جێگـەی بـاوەرِو متمانـەی خـەڵکی بـن، خـەڵکی بـە یاسـاو، بریـارو سیاسـەت و ئـەنجامی هەڵبژاردنـەکانیان قاییل بێت و هەرچییەك و هەرچۆنێك بێت ملکەچی بێت.

بـە هـەرحاڵ، کـەلتووری دیموکراسییەت تـا رِیشـاژۆ دەبێـت و دەبێـت بـە بەشـێك لـە پـەروەردەی جڤاکی وشارستانیەتی خـەڵك، ماوەیـەکی زۆری دەوێـت، بـە بریـارێکی کوتوپرو لـە کەفلەکونێکدا دروست نابێت، بۆ نموونـە ئـازادی، مـافی رەئـی و، فـەرمانرِەوایی یاسـا لـە وڵاتێکـا کـەپێشتر هیچ داب و نـەریتێکی دیموکراسیانەی بـە خـۆوە نـەدیتبێت و فـرە حیزبـی و کێشمـاکێشی سیاسـی و

ململانێی مەبدەئی بە خۆوە نەدیتبێت، بە ئاسانی و لە شەو ورۆژێکدا نایەتە دی و وەختی دەوێت تا پیشاژۆ دەبێت و دەبێت بە بەشێك لە پەروەردەی شارستانیانەی جەماوەری خەڵك..

جا هەر لیرەوە پێویستە ئاماژەیەکی خێراش بە فاکتەری ئاین لەو بارەیەوە بکرێت، گەلێك لە شارەزاو پسپۆڕان پێیان وایە ولاٌتانی پرۆتستان مەزەب ، بە زۆری لە ولاٌتانی کاتۆلیك مەزەب دیموکراسی تربوون، یان بە وتەیەکی دی ئامادەگی بە دیموکراسی بوونیان زیاتربووە. ئەمەش دەگەڕێننەوە بۆ ئەوەی کە بونیادو پێکهاتەی دامودەزگای رۆحانییەت و دینی مەزەبی ناڤبری لەسەر بناخەی زنجیرە مەراتبی دەسەلاٌتە، واتە دەسەلاٌتی ڕۆحانی بە زنجیرە لە سەرێرا بۆ خواریٚ دێت. ئەمەش وایکردووە کە گەلێك لە پەیرەوکارانی مەزەبی ناڤبری مایل نەبن بەلای ئەو باوەڕو بۆچوونەدا کە باشترین شێوەی بەڕێوەبردنی کاروباری ولاٌتێك ئەوەیە حیساب بۆ جەماوەری خەڵك بکرێت و بەرژەوەندی زۆربەی خەڵکی ڕەچاوبکرێت و بکرێن بە شەریکی بەڕێوەبردنی ولاٌت. مەزەبی پرۆتستان، بە پێچەوانەوە، پتر مەزەبێکی تاکگەرایانەی هاوبەشییەو، کەمتر زنجیرە مەراتبی دەسەلاٌتی، تیادا پەیڕەو دەکرێت..هەڵبەتە کاروانی بزاڤی دیموکراسی پتر لە ولاٌتانی کاتۆلیك مەزەبەوە، دەستی پێکردووە، ئەمەش ڕەنگدانەوەی ئەو ڕیفۆرمە ڕیشەییانە بوو کە لە پرەنسیپ و ئاموچیارییەکانی کلێساو گوتارێن سیاسی کلێسادا لە دەیەی شەستەکانی سەدەی بیستەم بە دواوە کرا. واتا ئەم گۆڕانکارییە لەلایەکەوە بە هۆی کەمبوونەوەی باندۆر و کاریگەریی بیرو بۆچوونی (ڕاستی توندڕەو) یان فاشیزم بوو لە هەردوو گوتاری ئاینی و سیاسی کاتۆلیك و لەلایەکی دیکەشەوە زادەی کاریگەریی گەشەسەندنی بیٚ وێنەی ئابووری دوای دووەم جەنگی جیهانی بوو لە زۆر ولاٌتانی گەورەی کاتۆلیك مەزەبی وەك ئیتاڵیا، بەرازیل و شیلی..

سەبارەت بە ولاٌتە ئسلامییەکان، بە تایبەتی ولاٌتە عەرەبییەکان و بە تایبەتتر عەرەبستانی سعوودی، هیچ بەشدارییەکیان لە کاروانی بزاڤی بەرەو دیموکراسی، نەبووە. زۆربەی رژێمە ئیسلامییە عەرەبییەکان،رژێمی دیکتاتۆری ئۆتۆکراسین، بۆیە چاوەڕوان ناکرێت دیموکراسی و ئازادی سیاسی لەو ولاٌتانەدا بە ئاسانی و لە ئایندەیەکی نزیکدا سەرهەڵبدات.

مەزەبی ئەرسەدۆکسی مەسیحییەتیش، وەکو ئاینی ئیسلام، هەردوو بواری دیانەت و سیاسەت بە یەك شت دەزانێت، یان بە گوتەیەکی دی بە دوو دیوی یەکپارچە دراو دەزانێت، بۆیە لە رووی مێژووییەوە، بزووتنەوەی دیموکراسی لە ولاٌتانی ئەرسەدۆکسی مەزەبدا، لاواز بووە.

هەڵبەتە سەبارەت بە کۆنفۆشیوسیەتیش لە چیندا، بەشێك بووە لە دەوڵەت و زۆربەی شارەزایان و پسپۆڕان ڕایان وایە کە ئاینی تەقلیدی کۆنفۆشێوس یان نادیموکراسی بووە یان ئەنتی دیموکراسی بووەو کۆماری میللی چین تا هەنووکەش دەوڵەتێکی دکتاتۆری یان ئۆتۆکراسی وتاك حیزبییە،هەرچەندە گەشەکردن و پەرەسەندنی ئابووری بازاڕی ئازاد، لەم ساڵانەی دواییدا، دەسەلاٌت و دەسەلاٌتڕانی دەوڵەت یان حکومەتی کەم کردووەتەوە. لە نێو ولاٌتانی کۆنفۆشیوسی مەزەبدا تەنیا ژاپۆن توانی لە ئاخرو ئۆخری سەدەی بیستەمدا،

حکومەتێکی دیموکراسی دابمەزرێنێت، هۆی سەرەکی ئەم گۆڕانکارییەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ژاپۆن لە پاش دووەم جەنگی جیهان لە لایەن ئەمریکاوە هاتبووە داگیرکرن و سوودیان لە داب و نەریت و کەلتووری دیموکراسیانەی داگیرکەرەکەی خۆیان وەرگرت.دەنا هەموو ولاّتانی کۆنفۆشیوسی مەزەبی دیکەی وەك کۆریاو سەنگافورە، تایوان و ڤێتنام، ڕژێمێن دیکتاتۆری و ئۆتۆکراسی بەڕێوەیان بردوون، هەڵبەتە ئەوانیش لەو سالأنەی دواییدا وەکو چین بە هۆی گەشەکردنی لەزی ئابووری و هاتنە کایەی بازاڕی ئازادەوە، سیستەمی حوکمڕانییان گۆڕانکاری بەسەر هاتووەو ئەو دەسەلاّتە ڕەهایەی جارانیان نەماوە.

بەلاّم هندوستان، بە پێچەوانەی ئەو ولاّتانەی لەسەرێ ڕا ئاماژەمان کردنێ، کە زۆربەی خەڵکەکەی هندۆمەزەبن، بەر لەوەی ببێت بە ولاّتێکی پیشەسازی، بوو بە ولاّتێکی دیموکراسی.یەکێك لە هۆیەکانی ئەوەیە کە بندەستی ئیمپریالیزمی بەریتانی بوو کە خودانی باکڕاوندو کەلتوورو داب و نەریتی دیموکراسیانە بوو، کە کردیە کارێك هندییەکان چاویان لێبکەن یان بەلای کەمەوە سیستەمی دیموکراسییان بەلاوە غەریب و نامۆ نەبێت، هۆیەکی دیکەی دەگەڕێتەوە بۆ خەسڵەتی خودی ئاینەکە، گروپە مەزەبی و سیاسییەکان لە هندوستاندا کەم تا زۆر جیاوازو هەمەجۆر بوون، ئەمەش خۆی لە خۆیدا ڕێگە خۆشکەر بوو بۆ گەشەکردن و گۆڕانکاری دیموکراسی و، گوتارو داب و نەریتی دێرینەی ڕۆشنگەریی و فەرهەنگی ولاّت نەبووە کۆسپی سەر ڕێگای دیموکراسییەت.

جا لەبەر ڕۆشنایی ئەو بۆچوونانەی سەرێ ئەگەر سەیری هەرێمی کوردستان بکەین، ئەوا دەبینین کە واقیعی ولاّت چ لە رووی ئابووری، کەلتووری سیاسی و جڤاکی و ئاینییەوە، بە قازانجی پرۆسەی دیموکراسی نییە، لە رووی ئابوورییەوە، یەجگار شێواو سیماگۆنگە و سەروەت و سامانی ولاّت، قۆرخی کەمینەیەکی بچووکی خەڵکییە کە لە هەمان کاتدا خودانی دەسەلاّتی سیاسیشن و حکومەت بووە بەسەرچاوەی گرینگترین سەرمایە، دەرامەت، دەسەلاّت و پایە. دیارە ئەمە جگە لە گەندەڵی هیچی تری لێ شین نابێت. لە ڕووی کەلتووری سیاسی جڤاکییەوە، زۆر دواکەوتووەو پەیوەندییەکان، پەیوەندی شوان و مێگەلە، پەیوەندی بت و بتپەرستە کە نە بتپەرست دەبێت بە خاوەنی ئەقڵیەتێکی تەحلیلی مۆدێرن و نە بتیش دەستبەرداری پایەی بتایەتی خۆی دەبێت، پەیوەندییەکان زیاتر خێڵەکییە تا پەیوەندییەکی مۆدێرن بێت و لەسەر بنەمای توانا و شایستەیی فەردی ڕۆنرابێت، هەموو دەزانین پەیوەندی خێڵەکی لەسەر بنەمای گوێڕایەڵی دەستەجەمی، بە شێوەیەکی هەرەمی لە سەرێڕا بۆ خوارێ ڕۆنراوە.. تەنانەت پێکهاتەی حیزبەکانیش پێکهاتەیەکی ئەستوونییە نەك ئاسۆیی. لە رووی ئاینییەوە، موسوڵمانی شافیعی مەزەبی داخراوە، کە زیاتر لایەنگری دەسەلاّت و دەوڵەتە تا پارێزەری جددی مافی بەشەر، ئازادی بەیان، ئازادی جڤاتی، ئازادی مەزەب بێت.بۆیە هیچ جێگەی سەر سوڕمان نییە ئەگەر ئاسۆی دیموکراسیمان لێڵو تاری بێت!!بەلاّم ئەمە بەو مانایە نییە، تروسکەی تیا بەدی ناکرێت، چونکە پرۆسەی دیموکراسییەت، بە تایبەتی لەم بیست ساڵەی رابردوودا، لە زۆربەی ئەو ولاّتانەی کە تازە بۆنی دیموکراسیەتیان تێگەڕاوەو تازە

کەوتوونەتە سەر سکەی دیموکراسییەت، جۆرە پاشاگەردانییەك بەدی دەکرێت. بەڵام وێڕای ئەوەش شەپۆل و تەوژمی دیموکراسی بەرپۆوەیەو رژێم و سیستەمە ئایدۆلۆژییەکان، کەم تا زۆر دەگۆڕێن، سەرمایەداری و سەرهەڵدانی چینی بۆرژوای نیشتمانی وەکو چینێکی شۆڕشگێڕی گوڕانخوازی سەردەمی خۆی ، وەکو چینێکی فرە ئاوات و ئامانجی ئابووری و عەودالی بازاڕی ئازاد، سەرهەڵدانی چینی کرێکار، بەرزبوونەوەی ئاستی ژیان و بژێوی، بەرزبوونەوەی ئاستی خوێنەواری ، هەر هەموو ئەمانە زەمینە خۆش دەکەن بۆ سەرهەڵدان و پەیدابوون و ریشاژۆبوونی ئۆرگان و دامەزراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی، کە تەنیا لە هاماج و ئۆتمۆسفیری دیموکراسیدا هەڵدەکات و گەشە دەکات، بۆیە چاری ناچارە لە پێناوی مانەوەی خۆیدا داکۆکی لە دیموکراسییەت بکات و هیچ پێشێلکارییەك لە دەسەڵات قەبووڵ نەکات و رێگەی نەدات سنووری دەسەڵاتە یاساییەکانی خۆی ببەزێنێت.

بەم پێیە حکومەت و دەسەڵات دیموکراسی بێت یان نادیموکراسی، بە دەستی جەماوەری خەڵکی دێتە دامەزراندن و دروستکردن، شێوەو فۆرمی حکومەتان تا ڕادەیەکی زۆر بەندە بە فاکتەرێن ئابووری، ڕامیاری، کەلتووری و ئاینییەوە. بەڵام ئەم فاکتەرانەش ناتوانن شێوەی یەکجارەکی حکومەت دیاری بکەن. مەرجی سەرکەوتنی دیموکراسییەت لەوەدایە کە حکومەت و ڕابەرانی حکومەت هەوڵبدەن پەیوەندییەکی بتەو لە نێوان ئۆرگان و دامودەزگا حکومەتییەکان و جەماوەری خەڵکیدا دروست بکەن و، هاووڵاتیان ئەو ئۆرگان و دامودەزگایانە بە هی خۆ بزانن و پشتیوانی لێبکەن. هەر یاساو ریساو بڕیارو ڕێنماییەك لەو ئۆرگان و دامودەزگاو دامەزراوانەوە دەربچێت، خەڵکی باوەڕی پێبکەن و پابەندو گوێڕایەڵی بن.یانی هەرکاتێ دامودەزگا فەرمییەکانی دەوڵەتڕانی شەرعییەت و خۆیبوونی خۆی هەبوو، هاووڵاتیان لەسەریانە رێزی یاساکان بگرن و پابەندی بن، ئەگەر جێبەجێکارانی یاساکانیانیش بە دڵ نەبێت. دیارە تا سەنگ و ئیحتوباری ئۆرگان ودەزگای دادڤانی زیاتر بێت، پابەندی بە یاساوە زیاتر دەبێت، بۆیە دەبێ تا دەکرێت دەزگای دادڤانی سەربەخۆ بێت.

هەڵبەتە هەر حکومەت و دەسەڵاتێك دەبێ مەشروعییەتی خۆی هەبێت، دیارە مەشروعییەتی حکومەت و دەسەڵاتیش بە گوێرەی ڕاوبۆچوونی شارەزایان و پسپۆڕان، شێوەی جۆراوجۆریان هەیەو لە سیستەمێکی حوکمڕانییەوە بۆ سیستەمێکی دیکە دەگۆڕێت. بەڵام ئەوەی عەیانە لە سیستەمێن دیموکراسیدا، شەرعییەت لەسەر بنەمای زۆرداری و بە خورتی ڕۆنانرێت، بەڵکو یاسا فەرمانڕەوایە و ڕەگی یاساش دەچێتەوە سەر دەستوور، بۆیە سیستەمە دیموکراسییە نۆبونیادەکان ، لەسەریانە بۆ ئەوەی بناغەیەك بۆ شەرعییەتی خۆ فەراهەم بکەن و سنوورێك بۆ دەسەڵاتەکانی حکومەت دیاری بکەن و مافە سیاسی و ئابوورییە گشتییەکان زامن بکەن. کەواتە دەشێت دیموکراسی بە یەکێك لە فاکتەرەکانی سەقامگیری و ئارامی بێتە ژماردن، ئارامی سیاسیش، زەمینە بۆ گەشەکردنی ئابووری و ئاوەدانی وڵات بە هەموو بوارە ژیاریی و شارستانییەتەکانەوە خۆش دەکات و هاووڵاتی جگە لە یاسا ملکەچی کەسی دی نابێت و هەرکاتێ حکومەت و دەسەڵاتی بەدڵ نەبێت، دەتوانێت لە رێگەی دەنگدانەوەو بە شێوەی

یاسایی لای ببات یان بیگۆڕێت. واتە دەسەلاّتی ڕاستەقینە لە دەستی هاوولاّتیاندایە نەك لە دەستی حکومەت..یانی بەم پێودانگە یەکێك لە سەرچاوەکانی شەرعییەتی سیستەمی دیموکراسی، پشتیوانی جەماوەری خەڵکە، دەنگی خەڵکە..جا خەڵکانێك هەن ئەمە بە خاڵی لاوازی سیستەمی دیموکراسی دەزانن و پێیانوایە چونکە حکومەت بە پشتیوانی و دەنگی جەماوەری خەڵك هاتووەتە سەرکار، دەبێ هەمیشە بۆ پاراستنی ئەو پشتیوانییە جەماوەرییە لە ڕکابەریدا بێت و خەریکی شەڕی یاسایی ئۆپۆزیسیۆن و نەیاران و هەڤڕکانی خۆی بێت. بەلاّم ڕاوبۆچوونی پێچەوانەش هەیە کە پێی وایە جیاوازی بەرژەوەندی و هەڤدژی ویست و خواستان، خاڵی ئەرێنییە و دەبێتە مایەی جێگیری و بتەوی کۆڵەکەکانی دەسەلاّت و حکومەت، چونکە سەرنجی خەڵکی بۆ گرفت و کێشەکانی حکومەت و کۆمەڵگە ڕادەکێشێت و ئازادی ئۆپۆزیسیۆن ونەیاران، دەبێتە مایەی ئەوەی کە خەڵکی لە کەموکوڕییە کارگێڕی و سیاسی و ئابوورییەکانی ولاّت بە ئاگا بن و حکومەت خۆی بناسێت و نەوێرێت و نەتوانێت ئەرکە یاساییە نیشتمانی و نەتەوەیی و سیاسییەکانی خۆی فەرامۆش بکات، دەنا متمانەو پشتیوانی جەماوەری خەڵکی دەدۆڕێنێت.واتە لە سیستەمی دیموکراسیدا، لە سایەی ئازادی گوزارشت و بەیاندا، کە یەکێکە لە مەرجەکانی دیموکراسییەت، ئۆپۆزیسیۆن و هەڤڕکان، یان کەناڵە جۆراوجۆرە میدیاییەکان دەتوانن هەر پێشێلکارییەکی حکومەت و دەسەلاّت لە چوارچێوەی یاسادا لە قاوبدەن، کە ئەمە لە سایەی ڕژێمی دکتاتۆری یان ئۆتۆکراسی تاك حیزبیدا مەحاڵە.. هەڵبەتە پێتڤییە لێرەدا ئاماژەیەکی بەلەز بۆ ئەوەش بکرێت کە یەکێك لە هەوڵەکانی سیستەمی دیموکراسی، بۆ چەسپاندن و سەلماندنی شەرعییەتی خۆی ئەوەیە کە لە هەنبەر زۆرینەدا داکۆکی لە مافەکانی کەمینە بکات، بە تایبەتی کەمینەێن نەژادی و ناسیونالیستی و زمانەوانی و ئاینی و مەزەبی، چونکە ئەو کەمینانە ئەگەر هەست بکەن پەراوێز دەخرێن و ناتوانن لە دەسەلاّتدا شەریك و هاوبەش بن، لەگینە بکەونە بیری ئۆتۆنۆمی ناوچەیی و تەنانەت جیابوونەوەش لە دەوڵەت.دەکرێت یۆگسلاڤیاو یەکێتیی سۆڤییەتی جاران وەکو نموونەی ئەم حاڵەتە بهێنرێنەوە. هەڵبەتە یەکێك لە چارەسەرەکانی ئەم مەسەلەیە ئەوەیە کە بنەمایەکی یاسایی ئەوتۆ هەبێت کە لە پرۆسەی سیاسی ولاّتدا مافی ڤیتۆ بە کەمینەکان بدات تا لەو ڕێگەیەوە داکۆکی لە مافی خۆ بکەن. سویسرا نموونەیەکی سەرکەوتووی ئەم چارەسەرەیە.هەڵبەتە ئەگەر ئەمە سەربگرێت، شەرعییەتێکی پتر بە حکومەت و دەسەلاّتی وەخت دەدات.

فیدرالیزمیش، کە بریتییە لە دابەشکردنی دەسەلاّت لە نێوان حکومەتی ناوەندی نیشتمانی و حکوومەتانی بچووکتری وەکو حکوومەتی هەرێم و شاران، ڕێگەیەکی دیکەیە بۆ ڕازیکردنی کەمینەکان و بەدەست هێنانی متمانەی زیاتریان بە شەرعییەتی حکومەت و دەسەلاّت. هەڵبەتە فیدرالیزم، یەکێکە لە کۆنترین و، لە زۆر ڕووەوە، لەبارترین شێوە بۆ نەهێشتنی هەر ناکۆکی و هەڤدژییەك لە نێوان گروپە نەژادی و ناسیونالی و ئاینییەکان..هەڵبەتە ئەم چارەسەرەش، چارەسەرێکی یەکجارەکی وبنجبڕی هەموو کێشەکان نییەو نابێت، خۆ ئەگەر بارودۆخی جیهانی

و هەرێمایەتی و هەلومەرجی ئابووری، سیاسی جڤاکی، کەلتووری و ئاینی رێ بدەن و لەباربن چار هەر دامەزراندنی دەوڵەتی نیشتمانی-نەتەوەییە.

"٤"

گومان لەوەدا نییە ئەو حکومەت و دەسەڵاتانەی کە لە هاووڵاتیانەوە نزیکتربن و کار بۆ دابینکردنی پێداویستی و ئارەزووەکانی زۆربەی هەرە زۆری میللەت دەکەن، شەرعییەتیان لە نك جەماوەری خەڵك زیاترە لەو حکومەت و دەسەڵاتانەی کە لە خەڵکی دادەبڕن و هیچ بایەخێك بە پێداویستی و داواکانیان نادەن..دیارە سیستەمی دیموکراتیش لە کەموکوڕی و کێماسیان بەدەر نییە، وەکو هەر دیاردەیەکی سیاسی حوکمڕانی لایەنی ئەرێنی و نەرێنی خۆی هەیە. بە درێژایی دوو سەد ساڵی ڕابردوو، دوو جۆرە حکومەت و دەسەڵاتی سەرەکی دیموکراسی دەرکەوتووەو لە دنیادا هاتووەتە جەڕباندن، یەکێکیان لەسەر بنەمای سەرۆکایەتی کۆماری و ئەویتریان لەسەر بنەمای پارلەمانی ڕۆنراوە. لە سیستەمی سەرۆکایەتی کۆماریدا (پریزیدێنسی) هەردوو سەرۆکایەتی دەوڵەت و حکومەت لە دەستی سەرۆکی وڵاتدایە، واتە هەردوو دەسەڵاتی رەمزی و پراکتیکی لە یەك کەسدا کۆدەبێتەوە. بەڵام لە سیستەمی پارلەمانیدا، دەسەڵاتی رەمزی و دەسەڵاتی واقیعی، بەسەر سەرۆکی دەوڵەت و، کە زیاتر پۆستێکی تەشریفاتییە(چ سەرکۆمار بێت و چ پاشا بێت) وسەرەك وەزیراندا ، کە پۆستێکی واقیعی گرینگ و هەستیارە، دابەش دەبێت. بەڵام لێرەدا دەبێت خەڵکەکە لە ئاستێکی هۆشیاریی ئەوتۆدا بن کە زیاتر مامەڵە دەگەڵ ئۆرگان و دامودەزگای حکومەتی و پۆست و پایەکاندا بکەن، تا لەگەڵ ئەو کەسێتیانەی بە شێوەی یاسایی دەگەنە ئەو پۆست و شوێنانە، یانی پایەو پۆستی سەرۆکایەتی کۆمار گەورەترین و گرینگترە لەو کەسەی دەگاتە ئەو پۆست و پایەیە، شەرعییەتی پۆست و پایە دەگەڕێتەوە بۆ شەرعییەتی ئۆرگان و دامودەزگاو دامەزرازە حکومەتییەکان، ڕەگی شەرعییەتی دامەزراوەکانیش دەچێتەوە سەر دەستووری وڵات.یەکێك لەو ئیرادانەی لە سیستەمی پریزیدێنسی (سەرۆکایەتی) دەگیرێت ئەوەیە کە زۆربەی دەسەڵاتە سیاسییە هەستیارەکان لە دەستی یەك کەسدا کۆدەبێتەوە. بەڵام لە سیستەمی پارلەمانیدا، پاشای قانونی یان سەرۆکی هەڵبژێردراوی دەوڵەت، کە هەمان ڕۆڵی پاشای قانوونی دەگێڕێت، دەسەڵاتەکانی زیاتر ڕۆتینی و تەشریفاتییە.دەسەڵاتەکان زیاتر لە دەستی سەرۆك وەزیراندایە (سەرۆکی حکومەت)، کە ئەمە جۆرە سستی و سەنگەلاییەك دەخاتە ناو سیستەمی پارلەمانییەوە. خۆ سیستەی پارلەمانیش خاڵی لاوازی خۆی هەیە، بە تایبەتی ئەگەر پارلەمان (دەزگای یاسادانان) لە کۆمەڵێك حیزبی هەمەجۆر پێکهاتبێت، هەرکاتێ ئەگەر یەك حیزب زۆرینەی کورسییەکانی پارلەمان بە دەست نەهێنێت ئەوا بەبێ هاوپەیمانی دوو حیزب یان زیاتر، ناتوانێت حکومەت پێکبهێنێت. خۆ هاوپەیمانی بە تەبیعەتی خۆی ناپایەدارو ناجێگیرە و ئەگەر ژمارەیەك وردە حیزب نەسازێن و نەگەنە رێکەوتن و سازان ئەوا پرۆسەی سیاسی و دامەزراندنی حکومەت دەگاتە بنبەست و کوێرە کولان.ئەمەش ئەگەری هەڵوەشانەوەو هەرەسی سیستەمی پارلەمانی لێدەکەوێتەوە. نموونەی ئەمەش هەڵوەشانەوەی سیستەمە پارلەمانییەکانی ئەڵمانیا، ئیتاڵیا. ئەسپانیاو گەلێك

له وڵاتانی ئەوروپای رۆژهەڵاتی پێش دووەم جەنگی جیهانە کە بە هۆی ئەو بنبەستانەوە کە لە ئاکامی حیزبایەتی تەسکدا دروستبوون.هەڵبەتە تا ئەندامانی پارلەمان خەڵکی شایستەو کارامەو دڵسۆزو لێهاتووبن، حکومەت پایەدارترو کاراترو خزمەتگوزارتر دەبێت، دیارە پێچەوانەش پێچەوانەیەو ، پارلەمانی هەرێمی کوردستان نموونەیەکی زندووی ئەو حاڵە نەرێنییەیە، کە مخابن، ئەندامانی پارلەمان، کەمترین شایستەگی ئەو شوێنەیان تێدایە، خەمی گەورەیان رازی کردنی وەلینیعمەتەکانی خۆیانە،مووچەی چەور، کە بەڕاستی پێیان حەرامە، ویژدانی سڕکردوون و زمانی لە گۆخستوون، ئەوەندەی نوێنەری حیزبن- کە حیزبەکانی لای ئێمە تێکڕا، بە دوکانە سیاسییەکانیشەوە، ڕادیکال بونیادن- نوێنەری گەل نین، وهەموو بوکەڵەی قوڕمیشکراوی دەستی حیزبن..بۆیە جەماوەری خەڵك نەهەقیان نییە کە دەڵێن پەڕلەمان پەردەیەکە بۆ داپۆشینی دکتاتۆریەتی حیزبانی ناو دەسەڵات!!

بەهەرحاڵ، بە شێوەیەکی گشتی تا دەسەڵات زیاتر دابەش بووبێت و زۆرترین دامودەزگاو ئۆرگان تیایدا شەریك بن، دیموکراسییەت پایەدارتر دەبێت و شەرعییەتی حکومەت بەهێزتر دەبێت. هەڵبەتە وەکو پێشتر ئاماژەمان کردێ ، لە سیستەمی پارلەمانیدا، دەسەڵاتی سەرکۆمار، لە دەسەڵاتی سەرۆکی حکومەت کەمترە. لە سیستەمی سەرۆکایەتیدا، دانانی یاسا،پەسندکردنی بودجە، تەرخانکردنی سەرچاوەی دارایی، دابەشکردنی پۆست و پایە بەرزەکان، لە نێوان سەرکۆمارو پەرلەماندا (کە خۆ بەخۆ دەبێت بە دوو ئەنجوومەنی پیران و نوێنەران) دابەش دەبێت. لە سیستەمی پارلەمانیدا هەڵبژاردنی سەرۆکی حکومەت و کابینەی وەزاری لەلایەن پارلەمانەوە پەسند دەکرێت ومتمانەی پێدەبەخشرێت و تا ئەو کاتە لە سەرکار دەبێت کە متمانەی زۆرینەی پارلەمانی هەبێت.

"٥"

هەڵبەتە هەڵبژاردن، بە یەکێك لە کۆڵەکە گرینگەکانی سیستەمی دیموکراسییەت دادەنرێت، بۆیە پێویستە لێرەدا بە گوێرەی دەرفەتی ئەم نووسینە سووکە هەڵوەستەیەکی لەسەر بکەین. هەڵبژاردن پرۆسەیەکە لە ڕێگایەوە خەڵکانێك، کاندیدێك یان زیاتر بۆ ئەنجامدانی کارێکی دیاریکراو هەڵدەبژێرن. بە مانا تایبەتییە سیاسییەکەشی، بریتییە لە هەڵبژارنی نوێنەران بۆ ئەنجوومەنی نیشتمانی (پارلەمان) لەلایەن جەماوەری خەڵکەوە.

لەو وڵاتانەدا کە دەستوور فەرمانڕەوایە و جودایی هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانان، جێبەجێکردن ودادڤانی لە ئاردایە، پارلەمان، بە ڕای ئازاد، نهێنی و، ڕاستەوخۆی جەماوەری خەڵکی دێتە هەڵبژاردن. لەم جۆرە هەڵبژاردنەدا، بۆ ئەوەی هەموو ئەوانەی مەرجی یاسایی دەنگدانیان تیادایە، دەرفەتی دەنگدانیان بۆ برەخسێت، رەسم وایە کە ماوەیەکی دیاریکراو بۆ ڕاگیری دیاری بکرێت کە لە رۆژێك کەمتر نەبێت. بەرپرسانی حکومەتی بنکەکانی دەنگدان، کە بەزۆری بریتین لە فێرگە و قوتابخانە و فەرمانگە حکومەتییەکان، دیاری دەکەن و دەنگدەران (ئەو کەسانەی لە ڕووی تەمەن و لەباری ئەقڵی و سیاسی و مەدەنییەوە هەلومەرجی یاساییان تێدایە، کارتی دەنگدان پڕ دەکەنەوەو دەنگەکان بە سەرپەرشتی و چاودێری لیژنەیەکی ئیعتراف پێکراو،

دەنگەکان دەخەنە سەندوقێکی داخراوەوەو پاشان سەندوقەکان بە تەشریفاتێکی تایبەتییەوە دەکەنەوەو بە ئامادەبوونی کاندیدەکان یان نوێنەری کاندیدەکان دەنگەکان دەخوێنرێنەوەو ودێنە ژماردن.

هەڵبژاردن جۆری جیاوازی هەس، هەر دەنگدەرێك دەتوانێت دەنگ بە یەك کاندید یان چەند کاندیدێك بدات (بە گویرەی ژمارەی کورسی نوێنەرایەتی) یان ناوی کاندیدەکان بە گویرەی شایستەیی لە لیستەکەدا دیاری بکات. لە هەندێ وڵاتانی تۆتالیتاری (شمولی)دا جارجار هەڵبژاردنێکی فۆرمالی دێتەکردن کە تەنیا ناوی یەك کاندید لە کارتی دەنگداندا دێتە نووسین و تۆمارکردن، ئیدی لەم حاڵەتەدا دنگدەر یان دەبێت دەنگ بەو تاقە کاندیدە بدات یان دەنگ نەدات، دیارە ئەمجۆرە هەڵبژاردنە، لە سیستەمێن دیموکراسیدا بە دەنگدان حەساو ناکرێت.

لە سیستەمی فرە حیزبیدا، دەنگدەران، عادەتەن دەنگی خۆ بە کاندیدانی حیزبی دەدەن، لەبەر ئەمە پێش دەستپێکردنی پرۆسەی هەڵبژاردن، لە ناو حیزبەکاندا لیژنەی تایبەتی پێکدەهێنرێت بۆ دیاریکردنی کاندیدانی حیزبی. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا کە جووتە حیزبە گەورەکە جیاوازی ئایدۆلۆژییان نییە، لە هەڵبژاردندا، زیاتر جەخت لەسەر کاندیدانی هەڵبژاردنەکە دەکرێت. لەبەر ئەمە بەر لە دەسپێکردنی هەڵبژاردنی گشتی، بە تایبەتی بۆ دیاریکردنی کاندیدی سەرۆکایەتی کۆمار و یاریدەدەرەکەی، هەڵبژاردنێکی ناوخۆ لە نێو هەردوو حیزبدا دەکرێت کە گرینگییەکی زۆری پێدەدرێ و بایەخێکی زۆری دەدرێتێ..بەم پێیە یەکێك لە کۆڵەکەکانی دیموکراسی هەڵبژاردن و فرە حیزبییە، بەلای کەمەوە دەبێت دوو حیزبی سەرەکی بنکە فراوانی فرە ئەندام و پایەدار هەبن و بەبێ فرە حیزبی و ململانێ و کێشماکێشی حیزبی، دیموکراسییەت نابێت..جا لەبەر ئەوەی حیزبەکان و پایەداریی حیزبەکان بەندە بە جەماوەری خەڵك و دەنگدەرانەوە، ئەمە وادەخوازێت کە هاووڵاتیان لە دەنگداندا شایستەیی و مەشروعییەتی سیاسەتی حیزبی ڕەچاو بکەن و لە دەنگداندا، بە ئەقڵ و بە گوێرەی بەرژەوەندی گشتی وڵات بیربکەنەوە، نەك بە سۆز بیربکەنەوە.

هەڵبەتە سەروەری یاساو هەبوونی کۆمەڵگەی مەدەنی خۆڕسك و زادەی زەرورەتە حەیاتییەکانی کۆمەڵگەش، یەکێکە لە پشتیوانە هەرە گرینگەکانی سیستەمی دیموکراسییەت..بە هەرحاڵ دیموکراسییەت ئەمڕۆکە بووە بە خولیاو ئامانجێکی نێونەتەوەیی و گەلێك لە حکومەت و حیزبێن دیموکرات وسەندیکاو ڕێکخراوێن ناحکومەتی کە خۆیان بۆ مافی مرۆڤ و پێشکەوتنی نێونەتەوەیی تەرخان کردووە، لە هەوڵ و کۆششدان بۆ ڕیشاژۆکردنی دیموکراسییەت و گۆڕینی هێزە شمولی تۆتالیتارەکان لە سەرانسەری جیهاندا، هەڵبەتە سەرکەوتن یان شکستی دیموکراسی جگە لە تێکڕای ئەو فاکتەرانەی لە سەرانسەری ئەم نووسینەدا کەم و زۆر باسکراون یان ئاماژەیان بۆ کراوە تا ڕادەیەکی بەرچاویش پەیوەندی بە ڕێبازو ڕەفتاری ڕێبەران و گروپە سیاسییەکانەوە هەیە.

دیارە دیموکراسی کە لە کرۆك و جەوهەردا دەکاتە حوکمڕانی زۆرینەو بەندە بە دەنگی زۆرینەی دەنگدەرانەوەو هەرکاتێ متمانەی زۆرینەی پارلەمانی دۆڕاند، لە حوکم و دەسەڵات

دەکەوێت، بۆیە دەبێ دەنگدەران سووربن لەسەر ئەوەی کە نابێ دیموکراسییەت تەنیا لە چوارچێوە سیاسی و دادڤانییەکەیدا قەتیس بکرێت، بەڵکو دەبێ کەوشەن و بازنەی هەردوو کایەی سیاسی و دادڤانی ببەزێنێت و کایە ئابوورییەکەش بگرێتەوە. چونکە بەبێ ئەمە دیموکراسییەت لە باڵاترین ئاستی خۆیدا، بە نیوەچڵی و نوقستانی دەمێنێتەوەو لە نزمترین ئاست و خراترین حاڵەتی خۆیدا دەکاتە پەردەیەکی شاردنەوەی گەندەڵی و دکتاتۆرییەتی دەسەڵات. دیموکراسییەت دەبێ بازنەی سیاسی خۆی ببەزێنێت، یەکسانی دەرفەت،بۆ تێکڕای هاووڵاتیان لە گشت کایەکانی ژیاندا دابین بکات. بۆیە ڕادەیەك لە خۆشگوزەرانی و سوودمەند بوون لە پەروەردەو خوێندن بۆ هەر تاکێکی کۆمەڵگە، بەمەرجی پایەداریی دیموکراسییەت لە هەر کۆمەڵگەیەکدا دێتە ژماردن. تا جیاوازی و نایەکسانی دارایی، چینایەتی، نەژادی، جێندەری، ڕەگەزی، ئاینی و...هتد کەمتربێت، دیموکراسییەت زیاتر ڕەونەق پەیدا دەکات و گەشەدەسەنێت و پایەدارتر دەبێت...

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
*- دایره المعارف دموکراسی/زیر نظر سیمور مارتین لیپست/ ترجمه فارسی به سرپرستی: کامران فانی- نورالله مرادی. جلد اول: ا-ت/ کتابخانەی تخصصی وزارت امور خارجه/ تهران، بهار ١٣٨٧
*- اولویت دموکراسی برفلسفه/ ریچارد رورتی/ ترجمه خشایار دیهیمی/ چاپ سوم/ ١٣٨٨/ انتشارات طرح نو
*- تاریخ دموکراسی در اروپا/ مهدی رجبی/ چاپ اول/ ١٣٨٦/ نشر دنیا نو
*- دانشنامەی سیاسی(فرهنگ اصطلاحات و مکتبهای سیاسی/ داریوش اشوری/ چاپ بیست و یکم/ ١٣٩١/ انتشارات مروارید
*- فرهنگ لغات/ دکتر علی شریعتی/ انتشارات قلم/ چاپ ششم ١٣٩١
*- پەیڤستانی من/ حەمەکەریم عارف/ چ١/٢٠٠٩ بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی
*- سفرەی فەقیران/ حەمەکەریم عارف/ چ١/ ٢٠١٢ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم